

Pavuša Vežić

Ulica Špire Brusine 11
HR - 23000 Zadar

Pregledni članak / Review paper
Primljen / Received: 14. 5. 2019.
Prihvaćen / Accepted: 23. 9. 2019.
UDK / UDC: 72.033.4:726.6](497.5Zadar)
DOI: 10.15291/ars.2922

Anatomija izgubljenog spomenika – Rekompozicija pročelja romaničke katedrale u Zadru

Anatomy of a Lost Monument –
The Recomposed Façade of the
Romanesque Cathedral of Zadar

Romaničkim klesarima Zadra

SAŽETAK

Članak govori o pročelju katedrale u Zadru. Riječ je o romaničkoj bazilici izgrađenoj u 12. stoljeću te u 13. stoljeću produženoj na pročelnoj strani. Tada je izvorna fasada razgrađena, a brojni dijelovi njezine arhitektonske plastike ugrađeni su u sklop novoga zida. Riječ je o svojevrsnoj rekompoziciji prvotnih portala, slijepih galerija, njihovih vijenaca, stupića, kapitela, udvojenih arkada, velike rozete i niza pojedinosti koje pružaju mogućnost spoznavanja izvornoga izgleda pročelja. Autor analizom plastike zida, čitanjem stilskih i tehničkih pojedinosti na elementima ugrađenim u presloženu fasadu, nastoji razlučiti stare od novih dijelova zida, pokušava protumačiti formu i anatomiju izgubljenoga spomenika, donekle očuvanoga u obnovljenoj arhitektonskoj kompoziciji nove cjeline, njezina obrisa i važnih pojedinosti. Dakle, makar posredno, ipak otisnutoga prvotnog oblika u novome pročelju romaničke katedrale. Zahvat je zanimljiv i kao svojevrsna rekompozicija izgubljenoga spomenika.

Ključne riječi: katedrala, pročelje, portal, rozeta, skulptura, zabat, Zadar

ABSTRACT

The article focuses on the façade of the Cathedral in Zadar, a Romanesque basilica built in the 12th and frontally extended in the 13th century, when the original façade was removed and numerous parts of its architectural sculpture were incorporated into the new wall. It was a sort of recomposition of the original portals, blind galleries, their garlands, columns, capitals, double arcades, the large rosette, and a number of details that offer an insight into the original appearance of the façade. By analysing the wall sculpture and reading the stylistic and technical details in the elements embedded in the reassembled facade, the author has tried to distinguish the old parts of the wall from the new ones and to interpret the form and anatomy of the lost monument, to some extent preserved in the restored architectural composition of the new assembly, its contours and important details. Thus, the original form has remained preserved at least indirectly in the new façade of the Romanesque cathedral, an intervention that is also interesting as a kind of recomposition of the lost monument.

Keywords: cathedral, façade, portal, rosette, sculpture, gable, Zadar

Uvod

Izgubljeni spomenik o kojemu je riječ u ovoj raspravi jest prvotno pročelje romaničke katedrale u Zadru. Ta bazilika bijaše izgrađena u 12. stoljeću, u vremenu nadbiskupa Lampridija (1154. – 1180.).¹ Rekompozicija je uslijedila u drugoj polovini 13. stoljeća, u doba nadbiskupa Lovre Perijandera (1247. – 1287.).² Tada je crkva produžena na pročelnoj strani za 14 metara te 1285. godine posvećena sv. Anastaziji (sv. Stošiji). Razmišljanja o obrisu i anatomiji prvotne fasade, o rasporedu i obliku otvora na njoj, te složenoj arhitektonskoj plastici zida, omogućuju nam tek skromni tragovi položaja prvotnoga pročelja i maleni ostatak samo jednoga korniža na njemu, te veliki broj arhitektonskih elemenata prenesenih sa staroga zida na novi: dijelovi portalâ, rozete, kornižâ sa stupićima i udvojenim slijepim arkadama, ali i skulpture svetaca. S tom građom podignuto je novo romaničko pročelje. Izgrađeno je na pragu koji dužinom seže cijelom širinom bazilike. Dugo se o reljefima razmišljalo isključivo kao o skulpturi 13. stoljeća. Tek je Carlo Cecchelli svetačke likove uz portale datirao u 12. stoljeće.³ Njima je Ivo Petricioli pripisao najprije lunetu s likom mističnoga Jaganjca, *Agnus Dei*, na južnome portalu, a potom i reljefe na okvirima bočnoga i glavnoga portala.⁴ I sâm sam imao prilike tomu sloju priložiti nadvratnik s glavnih vrata, ali i dijelove stepenastoga oblog nadvoja iznad južnoga portala.⁵ Danas je svemu tome moguće pripisati još neke elemente arhitekture s prvotnoga pročelja katedrale. Tako se polako ocrtava predodžba o obrisu i anatomiji spomenika izgubljenoga već u 13. stoljeću kada je na crti nove fasade izgrađena svojevrsna replika one starije iz 12. stoljeća.

U povijesnoj građi

Povijest katedrale u Zadru znatno je starija od vremena romanike 12. i 13. stoljeća. Srednjovjekovna crkva sagrađena je na mjestu ranokršćanske bazilike od koje je naslijedila tlocrt, matricu široku 20 metara i dugu 30 metara. Na tu se osnovu nadovezuje duboka apsida upisana uz oblinu unutrašnjega opsega one starije. S njom je naslijedila preromaničke pastoforije prislonjene uz bokove prvotne apsida. Pod svetištem, na mjestu kripote ili konfesije iz ranoga srednjeg vijeka, izgrađena je nova kripa presvođena križnim svodovima koji na leđima nose roma-

1.
Konrad von Grünenberg:
Zadar, crtež iz 1486. godine –
gornji dio pročelja katedrale
zabilježen je u sredini crteža
(Forschungsbibliothek, Gotha)

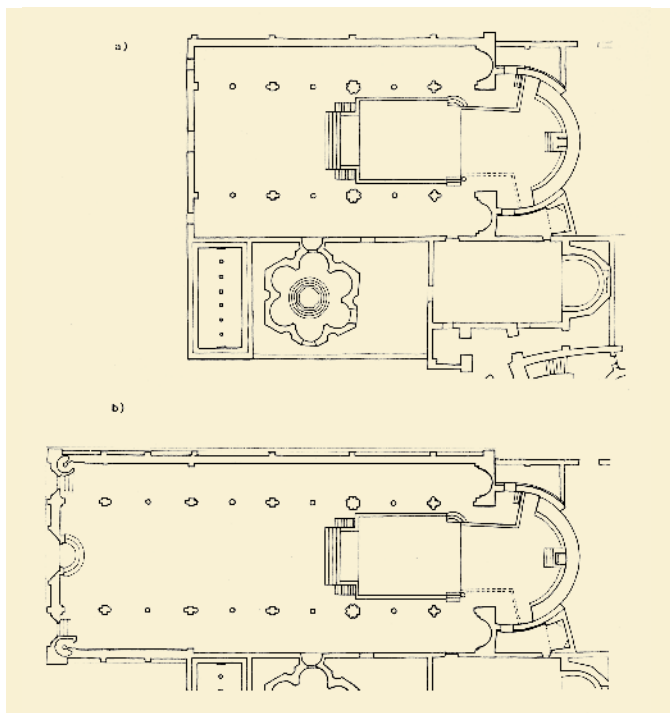
Konrad von Grünenberg: Zadar,
drawing from 1486 – the upper part
of the cathedral façade is
indicated in the centre of the
drawing
(Forschungsbibliothek, Gotha)

ničko svetište podignuto nad njima.⁶ Na trasi prvotnih kolonada podignuti su novi stupovi i lukovi te nad njima heksafore galerija iznad bočnih brodova crkve. Čini se da je i ranokršćanska katedrala imala galerije. U prilog tomu govori usporedba s Halkoprateskom bazilikom u Konstantinopolu. Naime, pisac knjige Konstantina Porfirogeneta, *De administrando Imperio*, opisujući katedralu u Zadru sredinom 10. stoljeća, u vremenu u kojemu je ona još čuvala svoj kasnoantički oblik, usporedio je s Haloprateskom crkvom koja je imala galerije.⁷ O matronejima u Zadru svjedoči dio obraza prvotne crkve, sačuvan u dvorištu do krstionice, te na njemu dva ranoromanička prozora.⁸ Romanički matroneji pak nastali su s izgradnjom katedrale 12. stoljeća. Konačno, na crti pročelnoga zida ranokršćanske crkve podignut je novi, poslije porušeni zid, spomenik o kojemu je riječ u ovoj raspravi. Razoren je u 13. stoljeću kada je bazilika produžena i postala najduža crkva u Dalmaciji, od pročelja do tjemena apside duga 52 metra. Tada je stekla do danas sačuvano pročelje. Ono je arhitektonskom plastikom zapravo najrazvedenija među povijesnim zgradama u Dalmaciji. Već u srednjemu vijeku zamijećena je po tako bogatoj arhitektonici, po plastici zida s razvijenim portalima i zabatima, sa širokom rozetom i slijepim galerijama, s lukovima i stupićima oslonjenim na plitko istaknute korniče. Na panorami Zadra, crtežu kojega je u dvije varijante izradio njemački vitez Konrad von Grünemberg 1485. godine, bazilika je postavljena u sredini Grada te predočena sa stilizirano nacrtanim pročeljem, sa širokim zabatom na kojemu je istaknuta rozeta te poviše nje slijepa galerija.⁹ Fasadi je znatno veću pažnju poslije poklonio Winfried Zimmermann, arhitekt u pratnji Rudolfa Eitelbergera na njegovim studijskim putovanjima po Dalmaciji sredinom 19. stoljeća.

2.
Winfried Zimmermann: pročelje
katedrale (preuzeto iz: R.
Eitelberger, 1861.)

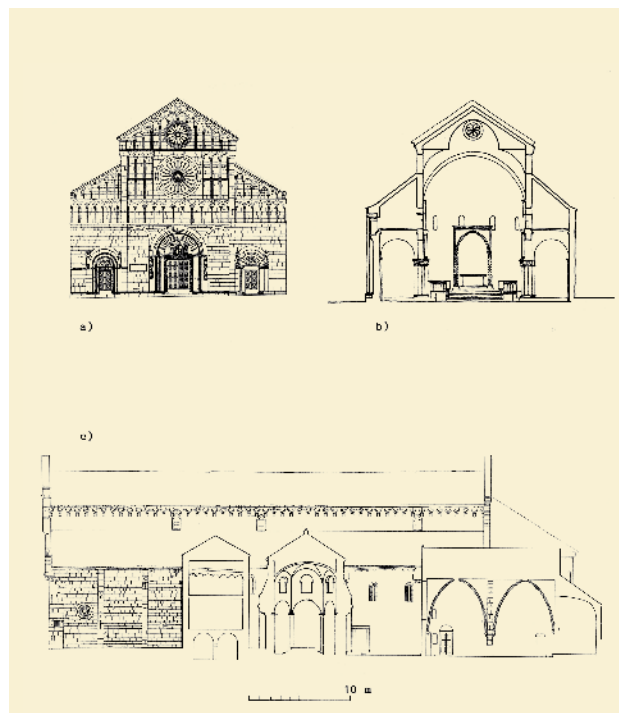
Winfried Zimmermann: the
cathedral façade

3. Tlocrti katedrale: a) stanje u 12. stoljeću, b) stanje u 13. stoljeću (preuzeto iz: P. Vežić, 2013.)

Ground plans of the cathedral: a) 12th-century situation, b) 13th-century situation

4. Nacrta katedrale: a) pročelje u 14. stoljeću, b) poprečni presjek u 15. stoljeću, c) južni zid i uzdužni presjek kroz krstionicu i sakristiju (preuzeto iz: P. Vežić, 2013.)

Plans of the cathedral: a) façade in the 14th century, b) cross-section in the 15th century, c) south wall and the longitudinal section of the baptistery and the sacristy

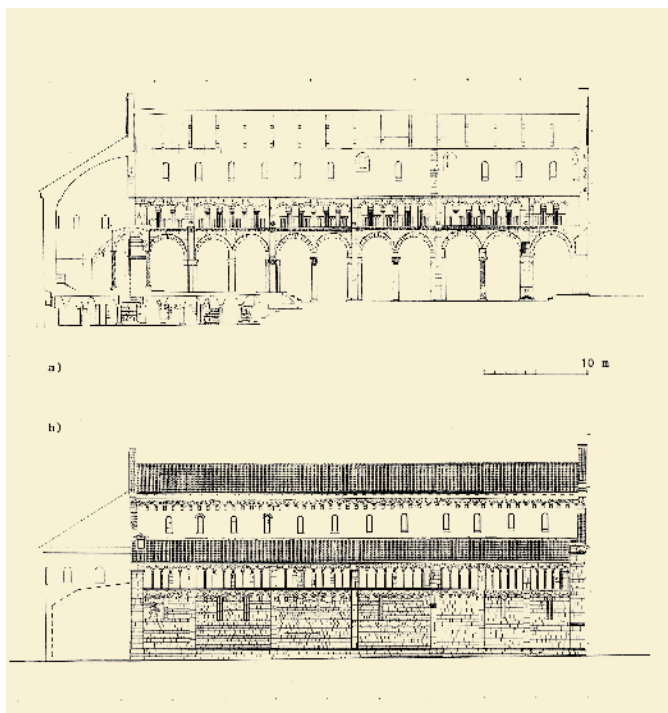
5. Grga Oštrić: arhitektonski crtež dijela južnoga zida – dilatacija između zida iz 12. i 13. stoljeća (Konzervatorski ured u Zadru)

Grga Oštrić: architectural drawing of a part of the south wall – dilatation between the walls from the 12th and 13th centuries (Conservation Office in Zadar)

Izradio je, za ono vrijeme i mogućnosti, vrlo precizan nacrt pročelja s mnoštvom dokumentarno vrijednih pojedinosti. Crtež je objavljen u knjizi tiskanoj 1861. godine, te u ponovljenome izdanju 1884. godine.¹⁰

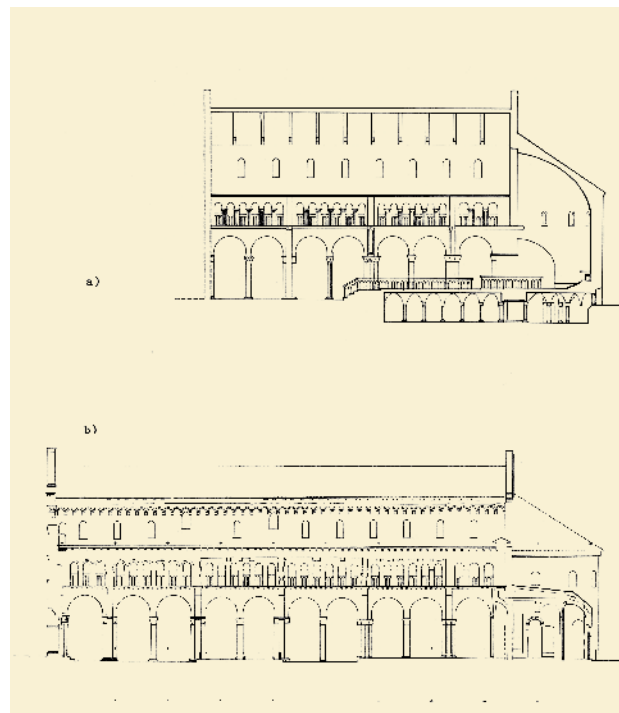
Dakle, na matrici ranokršćanske bazilike podignuta je u 12. stoljeću romanička katedrala. Zadarska biskupija već nakon 1126. godine bijaše proširena na područje ranije Biogradske biskupije. Međutim, izgradnja nove katedrale na mjestu stare vjerojatno je potaknuta 1154. godine kada je Zadarska biskupija uzdignuta na rang nadbiskupije sa sufraganskim biskupima na Kvarneru (u Osoru, Krku i Rabu) te u Hvaru.¹¹ O crti pročelja nove katedrale, ujedno i one starije, svjedoči dilatacija na dvorišnome obrazu, okomica koju je uočio te istražio i dokumentirao konzervator Grga Oštrić 1953. godine.¹² Na uglu bočnoga zida i negdašnjega pročelja zatekao je ostatak romaničkoga korniča. Taj se protezao očito cijelom širinom razorene fasade. Osim izvornoga mjesta i profila, ulomak vijenca svjedoči prije svega da je i prvotno pročelje, ono iz 12. stoljeća, imalo svoje korniče i arkade, vjerojatno slijepe galerije, građu koja je velikim dijelom ponovo korištena za srodno dizajniranu fasadu u 13. stoljeću.

Međutim, na uličnome obrazu, na mjestu koje sa suprotne strane crkve odgovara navedenoj dilataciji, nalazi se jedan od kontrafora na zidu toga obraza. To je granični pylon, onaj koji dijeli dva zidarska sloja istoga romaničkoga zida: s jedne strane onoga podignutog u 12. stoljeću, s vanjskom galerijom, a s druge strane njegov produžetak iz 13. stoljeća. Stoga je, prije istraživanja koja su pratila konzervatorske radove provedene osamdesetih godina 20. stoljeća, vrijedila pretpostavka da su ro-

6. Nacrti katedrale: a) uzdužni presjek kroz glavni brod, b) nacrt desnoga obraza (preuzeto iz: P. Vežić, 2013.)

Plans of the cathedral: a) longitudinal cross-section through the main nave, b) plan of the right-hand mantle

7. Uzdužni presjeci katedrale: a) presjek kroz glavni brod, 12. stoljeće, b), presjek kroz bočni brod, 13. stoljeće (preuzeto iz: P. Vežić, 2013.)

Longitudinal cross-sections of the cathedral: a) cross-section through the main nave, 12th century, b) cross-section through the lateral nave, 13th century

8. Nutrina katedrale – pogled na svetište (foto: G. Vranić)

The cathedral interior – view of the sanctuary

maničke kolonade i galerije u crkvi, one ponad bočnih brodova, nastale u 13. stoljeću.¹³ No, s tim radovima otkrivena je i dokumentirana dilatacija i na zidu iznad južne kolonade i matroneja nad njom. Nalazi se na pravcu koji odgovara onima na bočnim zidovima. Tako je ustanovljena činjenica da su kolonade i matroneji (galerije), izgrađeni već u prvoj fazi romaničke katedrale te u drugoj samo produžene s korpusom cijele bazilike.¹⁴ Dakle, ukupna prostorna struktura bijaše posve dorečena i sagrađena već u 12. stoljeću. Do danas očuvanu arhitektonsku kompoziciju tvore tri broda, u srednjoj lađi među njima ukopana je kripta, nad njom je svetište, a iza njega oblina apsida, iznad bočnih brodova su matroneji. Na oplošju desnoga obraza pak vanjska je galerija, a na pročelju zacijelo bijahu tri portala s rozetom i nizovima slijepih arkada.

Srodnost s bazilikom Sv. Krševana

Tako izgrađenu baziliku i njezin stil Ivo Petricioli opravdano je usporedio sa stilom „umanjene katedrale”, odnosno opatijske crkve Sv. Krševana u Zadru.¹⁵ U njezinoj apsidi nalazio se mozaik i na njemu natpis koji je navodio 1175. godinu i titulu *episcopus metropolitanus*.¹⁶ Spomenuti biskup bio je Lampridije, onaj koji je 1154. godine postao prvi nadbiskup i metropolit u Zadru.¹⁷ Natpis na mozaiku datira sliku, a ne građevinu. Slika je napravljena u već izgrađenoj bazilici. Njezina ukupna prostorna struktura i arhitektonska plastika u to je vrijeme bila dovršena, i to u stilu u kojemu je istovremeno, ili malo prije, građena i katedrala. Tako su obje građevine ocrtale isto vrijeme i ukus. Stoga je i razoreno pročelje o kojemu govori

9.
Pročelje katedrale (foto: Ž. Bačić)
The cathedral façade

ova rasprava, skupa s prvotnom romaničkom katedralom, moguće datirati okvirno u treću četvrtinu 12. stoljeća. Tomu bi u prilog govorio i boravak pape Aleksandra III. u Zadru 1177. godine. Kardinal Bozon, koji je cijelim putem, prije i poslije, bio u papinoj pratnji te uredno bilježio brojne pojedinosti na putovanju do Venecije, zapisao je kako u Zadru papi bijaše „po rimskom običaju pripremljen bijeli konj, u povorci ga povedoše gradom do u crkvu sv. Stošije, u kojoj uz počasti počiva pohranjena ona djevica i mučenica, uz gromko pjevanje lauda i kantika na svom hrvatskom jeziku.”¹⁸ Uz sve te potankosti Bozon ne spominje crkvu kao gradilište, što bi zasigurno zapisao da je bazilika tada bila u izgradnji. Stoga valja zaključiti kako je romanička katedrala tada stajala u prostoru Grada zacijelo kao posve dovršena građevina.

Prostorna struktura

Dugo se pretpostavljalo da je rušenje prvotnoga pročelja i produživanje crkve u 13. stoljeću posljedica križarskoga razaranja Zadra 1202. godine. Naime, tada su Mlečani, potpomognuti križarima, osvojili te neko vrijeme potom harali Gradom, rušili i pljačkali njegove građevine. Međutim, na zidu katedrale nema tragova nasilnoga rušenja – uostalom nema ih ni na inim crkvama u Zadru: na obližnjoj rotondi Sv. Trojstva (crkvi Sv. Donata), na bazilici Sv. Krševana, na bazilici Sv. Marije Male, na bazilici Sv. Stjepana (crkvi Sv. Šime), na crkvi Sv. Petra Starog, ili crkvi Sv. Lovre – te se uvjerljivijim čini tek nešto kasnije zapisano mišljenje Splitsanina Tome Arhiđakona kako crkve u Zadru nisu bile razarane.¹⁹ Zato držim da produživanje katedrale nije bilo u prvome redu posljedica mletačko-križarskih pustošenja Zadra i njegovih crkava, već trajanja crkvenih reforma i tijekom 13. stoljeća.²⁰ Njih je promicao *vicarius Christi*, papa Inocent III. (1198. – 1216.)²¹, koji je „ponovo zahvatio teme grgurovske reforme te ih ustrajno nastojao provesti.”²² On je „nastavljajući teološku sistematizaciju započetu već gregorijanskom reformom”, utjecao i na svoje nasljednike, sve do Inocenta IV. (1242. – 1254.)²³ Konačno, nakon radova produživanja i uređivanja katedralu je posvetio nadbiskup Lovre Perijander 27. svibnja 1285. godine.²⁴ Dakako, tada je i novo romaničko pročelje 13. stoljeća već bilo dovršeno. Na njega su preneseni, i tamo ugrađeni, brojni dijelovi stare fasade, one iz 12. stoljeća. Tako je ona, rječnikom struke rečeno, rekonponirana na novoj crti, odnosno novome temelju i pragu, novome zidu. Dakle, unatoč tek skromnim elementima već gotičke umjetnosti, riječ je o svojevrsnome zahvatu čuvanja izvornoga *designa* romaničke katedrale – i to ne samo u arhitektonici njezina pročelja nego i u nacrtu obraza, odnosno bočnoga zida, na kojemu su plašt i vanjska galerija, jednako kao u nutrini bazilike, njezine kolonade i galerije, produženi *in stile* u romaničkim oblicima 12. stoljeća.

Izgled pročelja

Novu cjelinu pri dnu pročelja tvore tri portala, središnji veliki prema glavnoj lađi i po jedan manji prema bočnim brodovima. Sva su tri stepenasto uvučena u debljinu zida. Njihove kose stranice čine uski pilastri te uz njih kružni i „zavijeni” stupići pravilno su poredani na bočnim stranicama. U visini se svijaju u stepenasti polukružni nadvoj. Na gornjemu dijelu pročelja poredani su katovi slijepih galerija. One su međusobno odvojene horizontalnim korničama koji nose redove stupića s kapitelima na koje su oslonjeni nizovi udvojenih polukružnih arkada. Pod kosim zabatima bočnih brodova dva su kata slijepih galerija, a pod dvostrešnim zabatom srednje lađe i središnjega dijela pročelja četiri. Široke lezene odjeljuju bočne zabate od središnjega. Posred pročelja široki je kružni prozor, romanička rozeta, a nad njom uža gotička s kraja 14. stoljeća.²⁵ Luneta glavnoga portala jest gotička. Natpis

10.
Gotska luneta na romaničkom glavnom portalu katedrale (foto: P. Vežić)

Gothic lunette on the Romanesque main portal of the cathedral

11.
Glavni portal katedrale na fotografiji iz 1885. godine (foto: T. Burato)

Main portal of the cathedral in a photograph of 1885

uklesan na nadvrtniku pod njom svjedoči da je ugrađena 1324. godine, u vremenu nadbiskupa Ivana Butovana: ANNO DOMINI MCCCXXIII TEMPORE DOMINI IOHANNIS DE BVTOVANE DEI GRATIA IADRENSIS ARCHIEPISCOPI.²⁶

Izgradnjom kora u 18. stoljeću, ako ne i prije, velika romanička rozeta iza kućišta baroknih orgulja bijaše zazidana. S konzervatorskim radovima iz vremena austrijske službe zaštite spomenika ponovo je razidana, oko 1880. godine. Tada bijaše demonstrirano njezino izvorno mrežište, stupići i lukovi, te zamijenjeno novima. Za dijelove lukova korišteni su ulomci ranokršćanskih pluteja.²⁷ Uz rozetu, restaurirani su portali, na njima izmijenjeni brojni stupići stepenasto uvučenih stranica i nadvoja nad njima. Slični zahvati izvršeni su i na slijepim galerijama u gornjim dijelovima pročelja.²⁸

Portali

Romanička umjetnost građenja i klesanja u zadarskoj katedrali odražava donekle inspiracije u antičkoj umjetnosti. Tragovi toga ostali su sačuvani do danas. Već je Eugen Franković 1957. godine upozorio na sličnosti ikonografije rimskoga pilastra, koji stoji ugrađen u dnu južne kolonade bazilike, sa srodnim temama na dovratni-

12,
Ulomak nadvrtnika s glavnoga portala katedrale iz 12. stoljeća – na nadvrtniku je u reljefu prikazano mučeništvo sv. Anastazije (foto: Z. Alajbeg)

Fragment of the lintel from the main portal of the cathedral, 12th century, with a depiction of the martyrdom of St Anastasia

13.
Skulpture apostola iz 12. stoljeća s lijeve strane vrata na glavnome portalu iz 13. stoljeća na pročelju katedrale (foto: P. Vežić)

Statues of the apostles from the 12th century to the left of the door on the main portal from the 13th century in the cathedral façade

14.
Stepenasto uvučeni stupići i pilastri s desne strane vrata na glavnome portalu pročelja katedrale iz 13. stoljeća – među stupićima i pilastrima ugrađeni su i dijelovi iz 12. stoljeća (foto: P. Vežić)

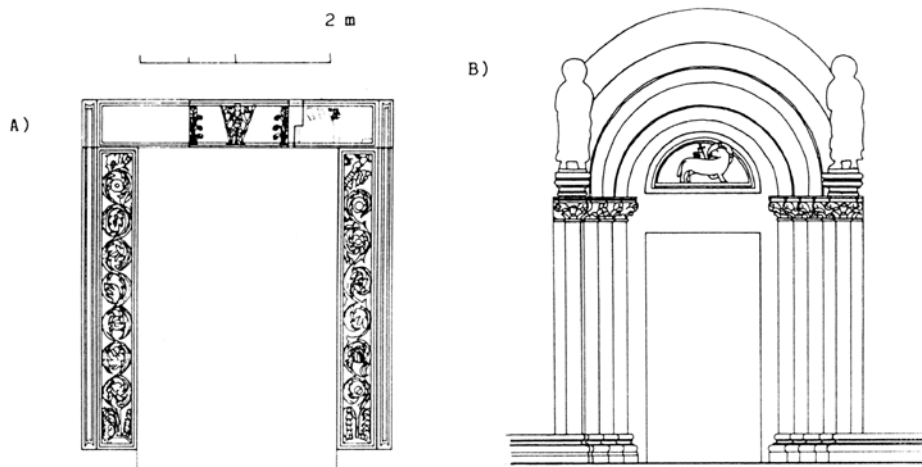
Gradually receding columns and pilasters to the right of the door in the main portal of the 13th-century cathedral, with 12th-century segments among them

cima glavnoga portala crkve.²⁹ Uz tu sličnost povezuje ih i morfološka obrada, modelacija osobito izražena upravo na biljnim motivima koji vrsnoćom dosežu razinu rimskih uzora.³⁰ Likovi ptica nemaju takvu kvalitetu, ali, s druge strane, klasične predloške zaista možemo prepoznati i u oblicima romaničkih kapitela u kolonadama katedrale.³¹ Godine 1324. na portalu je postavljen novi nadvratnik. Stari je raspilan čini se u tri dijela. Dva su ugrađena u stipes oltara napravljenoga u kripti gdje je istraživanjem ustanovljeno da su to zapravo ulomci nadvratnika. Na njemu bijahu tri prizora iz legende o mučeništvu sv. Anastazije. Prizore međusobno odvajaju buseni akantusa. U sredini je reljef sa sačuvanim likom i natpisom SANCTA ANASTASIA. Prikazuje mučenicu na lomači. Likovi do nje su preklesani. Radirani su i oni na temi s desne strane, ali je i tamo sačuvan natpis koji svjedoči upravo o sv. Anastaziji. Blok s prizorima s lijeve strane nije sačuvan.³² Uz dovratnik i raspilani nadvratnik,

15.
Grafička rekonstrukcija portala na pročelju katedrale 12. stoljeća: a) okvir vrata glavnoga portala, b) bočni portal (preuzeto iz: P. Vežić, 2013.)

Graphic reconstruction of the portal in the façade of the 12th-century cathedral: a) door frame of the main portal, b) side portal

16.
Skulptura grifona na *Stupu srama*
u Zadru (foto: P. Vežić)

Sculpture of a gryphon on the *Pillar of Shame* in Zadar

izvornom romaničkom portalu moguće je pripisati i neke dijelove kosih stranica s kaneliranim pilastrima i „zavijenim” stupićima od mramora. Vjerojatno su uz portal stajali i likovi apostola. Sačuvana su četiri, a možda ih je bilo više. Već je Giuseppe Bersa upozorio na mogućnost da je portalu pripadao i kip s likom grifona koji se nalazi na vrhu rimske kolone na srednjovjekovnome trgu Kampa (izgrađenom dijelom nad rimskim Forumom), pored episkopalnoga kompleksa. Kolona u srednjemu vijeku bijaše tzv. „berlina, Stup srama”.³³ Pretpostavka upozorava na mogućnost da je pred glavnim portalom 12. stoljeća bio duboki protiron sa stupovima koji oslo-

17.
Nadvratnik i luneta s reljefom
Agnus Dei nad vratima sjevernoga
portala – dijelovi portala iz 12.
stoljeća presloženi su za pročelje
katedrale iz 13. stoljeća (foto: P.
Vežić)

Lintel and lunette with an *Agnus Dei* relief above the door of the north portal – segments of the 12th-century portal have been reassembled for the 13th-century façade

njeni na leđa grifona nose pokrov trijema.³⁴ Srodna rješenja – ipak skoro redovito u kombinaciji s kipovima u liku lava, a malo kad u liku grifona! – zaista su građena uz romaničke sakralne građevine, čak relativno često: Modena, Cremona, Parma, Verona, Bitonto, ili Bari.

Bočni portal, onaj u osi sjevernoga broda bazilike, također posjeduje dio prenesene građe s prvotnoga romaničkog pročelja. Na to upućuju jednake stilske odlike reljefa na okviru portala, ikonografske i morfološke, posebno one na nadvratniku. Oblikovanja akantusova busena i povijuše tamo vrsnoćom „dosižu vještinu antičkih klesara”, a izborom samih motiva stoje uz bok nizu srodnih primjera 12. stoljeća u italjskim gradovima: Ferrara, Verona, Pistoia, ili Parma.³⁵ Istu kvalitetu ima i povijuša na luku okvira lunete. Tu se, uz početak i kraj biljnoga ornamenta, nalaze također likovi zmajeva. Posve narativnu predodžbu i osobito vještu modelaciju ima lik Jaganjca u samoj luneti.³⁶

Uz vanjski luk stepenastoga nadvoja nad portalom stoje dvije skulpture iz kompozicije *Navještenja*. S lijeve je strane lik arkanđela Gabrijela, klesan u mramoru, a s desne lik Djevice Marije, klesan u rapskoj breči. Stilski su oba srodna bizantskim predlošcima, modelirana shematski raspoređenim naborima draperije koja u ovalnim linijama ocrtava anatomiju tijela. Po tome su srodna s likom sv. Anastazije na ogradi romaničkoga ambona iz katedrale.³⁷ Oba su monolitno sraštena, svaki sa svojim blokom s jedne i druge strane vanjskoga luka.³⁸ Radi ugrađivanja u portal 13. stoljeća, liku arkanđela rasječeno je lijevo krilo te je na tome mjestu uz mramorni blok uglavljen susjedni od rapske breče. Između njih vidi se blagi lom u oblini luka, zglobov vidljiv i među ostalim blokovima na polukrugu luka. Oni svjedoče da je nadvoj u izvornome rasponu bio donekle uži. K tomu, počivao je na konzolama koje bijahu oslonjene na stupove. O tome svjedoči ona pod kipom Bogorodice. Po obodu ima romaničku profilaciju, na prednjoj strani ukrašenu lavljom glavom. Stup nije sačuvan, ni njegov trag u pragu crkve pred portalom, ali u podgledu konzole stoji gvozdeni trn zaliven u olovu. Povezivao je konzolu s kapitelom. Jednak je slog bio i s druge strane, pod Gabrijelom, ali tamo je izvorna konzola zamijenjena u radovima restauracije iz 19. stoljeća. Ni tu u pragu nema tragova stupiću. Ipak, sve kazuje da je ispred portala u prvotnome obliku stajao plitki protiron sa stupićima i kompozicijom *Navještenja*. Vanjski par „zavijenih”, ili tordiranih, stupića srodan je sa sličnima na glavnome portalu pa ga je moguće pripisati građi 12. stoljeća. To ne bih rekao za unutrašnji par, kao ni za kapitele nad stupićima s jedne i druge strane portala.

18.
Kip arkanđela Gabrijela, 12.
stoljeće (foto: P. Vežić)

Statue of Archangel Gabriel, 12th
century

19.
Nadvratnik i luneta sa stepenastim
lukovima te kipovi arkanđela
Gabrijela i Bogorodice iz 12.
stoljeća na pročelju katedrale –
portal je presložen u 13. stoljeću
(foto: P. Vežić)

Lintel and lunette with stepped
arches and statues of Archangel
Gabriel and the Virgin from the 12th
century on the cathedral front – the
portal was reassembled in the 13th
century

20.
Kip Bogorodice, 12. stoljeće (foto:
P. Vežić)

Statue of the Virgin Mary, 12th
century

21.
Sjeverni portal na pročelju katedrale – dijelovi portala presloženi su u 13. stoljeću (foto: P. Vežić)

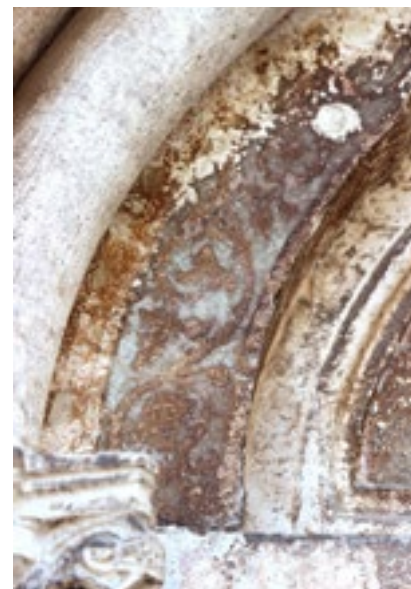
North portal in the cathedral façade – parts of the portal were reassembled in the 13th century

22.
Konzola pod kipom Bogorodice, 12. stoljeće – u podgledu se vidi utor s gvozdenim trnom u olovnome pečatu (foto: P. Vežić)

Console under the statue of the Virgin, 12th century, with a visible groove with an iron spike in a lead seal

Tragovi na južnome portalu kazuju također da je bio građen po modelu plitkoga protirona. Lik Jaganjca Božjeg na luneti nije klesan onom vještinom kao na sjevernome portalu.³⁹ Polukružni luk uz lunetu nije ukrašen reljefima nego naslikanom povijušom, a tragovi nacrtanoga akantusa naziru se i na nadvratniku. Sve to govori o portalu skromnije izrade od onoga na sjevernoj strani. Oblina bastona na nadvoju do lunete ne prati koncentrično obris trake s naslikanom povijušom na luku pod bastonom. To u kompoziciji portala upućuje na prilagođavanje starije građe novoj s kojom su nastali stupići i kapiteli uz portal i sam njegov konačni izgled iz 13. stoljeća. Međutim, i na tome portalu konzole pod kipovima imaju gvozdeni trn što govori o vezi s kapitelima i stupovima plitkoga protirona. Naravno, ni tu nema njegovih tragova u pragu crkve pred portalom. K tomu, i dijelovi romaničkih lukova s kasetiranim podgledom ugrađeni su također kao spoliji u stepenasti nadvoj iznad portala. Čini se da je sva ta građa, izvorno s portala 12. stoljeća, upotrijebljena u 13. stoljeću. Kipovi pak koji se nalaze uz lunetu, postavljeni su tek u 19. stoljeću, vjerojatno po nacrtima Giovannija Smiricha.⁴⁰

Na osnovi opisanih ostataka teško je pretpostaviti cjeloviti izgled tih triju portala, pogotovo glavnoga nad kojim je mogao biti samo obli stepenasti nadvoj bez trokutastoga zabata iznad. U italskim sredinama velik je broj takvih primjera.⁴¹ Međutim, problem raste do nerješivosti ako je pred portalom bio duboki protiron, možda s trokutastim zabatom, ili učelkom, tzv. *wimpergom*.

23.

Nadvratnik i luneta sa stepenastim lukovima na južnome portalu pročelja katedrale – portal je presložen u 13. stoljeću (foto: P. Vežić)

Lintel and lunette with stepped arches on the south portal in the cathedral façade – the portal was reassembled in the 13th century

24.

Nadvoj lunete južnoga portala na pročelju katedrale – vide se tragovi oslika iz 12. stoljeća s likom povijuše (foto: P. Vežić)

Segment above the lunette on the south portal in the cathedral façade, with traces of 12th-century painting with tendrils

25.

Luk nad lunetom južnoga portala na pročelju katedrale – u podgledu se vide kasete iz 12. stoljeća (foto: P. Vežić)

Arch above the lunette on the south portal in the cathedral façade, with 12th-century cassettes

26.

Konzola uz južni portal na pročelju katedrale, 12. stoljeće – u podgledu se vidi utor s gvozdenim trnom u olovnome pečatu (foto: P. Vežić)

Console next to the south portal in the cathedral façade, 12th century – with a visible groove with an iron spike in a lead seal

Srodni portali u Dalmaciji

S druge strane, portali s plitkim, tzv. „lombardskim protironom” bili su relativno brojni u sakralnoj arhitekturi Dalmacije. Takav je već onaj na pročelju obližnje „umanjene katedrale”, bazilike Sv. Krševana u Zadru. Tamo je na pročelju konzolno istaknut upravo karakteristični romanički portal sa zabatom nad vratima. Tvori ga stepenasti obli nadvoj pod trokutastim zabatom s tankom letvom koja prati njegove kosine. Pod zabatom nema stupova. Međutim, u podgledu konzola i tu se nalaze gvozdeni trnovi u olovu. Povezivali su konzole s nestalim kapitelima i stupovima. U pragu pak, pred portalom, očuvani su tragovi izgubljenih baza. Tu su također trnovi u olovu koji su prag povezivali s bazama. Dakle, portal je s jedne i druge strane imao

27. Južni portal na pročelju katedrale – dijelovi portala presloženi su u 13. stoljeću (foto: P. Vežić)

South portal in the the cathedral façade – parts of the portal were reassembled in the 13th century

28. Portal s plitkim protironom na pročelju bazilike Sv. Krševana iz 12. stoljeća (foto: P. Vežić)

Portal with a shallow prothyron in the façade of the 12th-century basilica of St Chrysogonus

29. Konzole pod stepenastim lukovima lunete plitkoga protirona na portalu s pročelja bazilike Sv. Krševana – u podgledu se vide gvozdeni trnovi u olovnim pečatima (foto: P. Vežić)

Consoles under the stepped arches of the lunette with a shallow prothyron on the portal of the basilica of St Chrysogonus, with visible iron spikes in lead seals

30. Prag portala na pročelju bazilike Sv. Krševana – u pragu se vide tragovi baza i gvozdenih trnova u olovnim pečatima, ostatcima stupića portala s plitkim protironom (foto: P. Vežić)

Threshold of the portal in the façade of the basilica of St Chrysogonus, with traces of bases and iron spikes in lead seals, remains of the portal columns with a shallow prothyron

po dva uska stupa koja su nosila obli stepenasti nadvoj upisan u trokutasti zabat, ili učelak iznad portala, karakterističnu romaničku kompoziciju vrata s plitkim protironom na sakralnim građevinama.⁴²

Srodan tomu primjeru bio je i onaj u obližnjemu Ninu, izvorno čini se s pročelja tamošnje katedrale. Pri bombardiranju grada u 17. stoljeću crkva bijaše znatno oštećena, a potom i popravljena. Na mjestu dotadašnje oble apsida na začelju, 1746. godine, stekla je pačetvorinastu sakristiju. Potkraj 18. stoljeća pak produžena je na pročelnoj strani. Čini se da je tada razložen stari portal i složen na pročelju

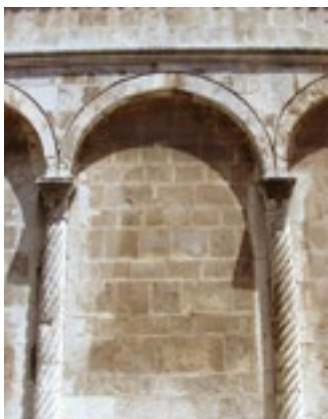
31. Portal s plitkim protironom na pročelju kapele Gospe od Zečeva do katedrale u Ninu (foto: P. Vežić)

Portal with a shallow prothyron in the façade of the chapel of Our Lady of Zečevo next to the cathedral in Nin

32. Portal s plitkim protironom na bočnome zidu katedrale u Krku (foto: P. Vežić)

Portal with a shallow prothyron in the lateral wall of the cathedral in Krk

33. Arkada na slijepoj arkaturi južnoga zida na bazilici Sv. Krševana u Zadru (foto: P. Vežić)

Arcade in the blind arcature of the south wall at the basilica of St Chrysogonus in Zadar

prigrađenoga dijela kapele Sv. Marcele, produžene 1780. godine. Naravno, portal ima stare i nove dijelove, ali je po stilu očito da to nije barokna tvorevina.⁴³ Svakako, znatno je skromniji od primjera u Zadru, a vjerojatno i mlađi. Stilske odlike upućuju na romaničku arhitekturu. Tako su polukružni nadvoj i trokutasti zabat nad njim svakako romanički, a novi su obli baston u kutu i okvir vrata. Pete luka na nadvoju uže su od njegova tjemena, a obris polukruga prate tanke opeke. Istu građu imaju i lukovi slijepih arkada na oplošju bočnoga zida bazilike Sv. Krševana u Zadru.

Oblikom razvijeniji od ninskoga jest i portal s plitkim protironom na lijevome obrazu katedrale u Krku. Uz jednostavan okvir vrata s jedne i druge strane nalaze se u paru jedan do drugoga pravokutni pilastar i obli baston, kao u Ninu, a nad njima je obli stepenasti nadvoj s trokutastim zabatom i tankom letvom koja prati kosine zabata. Lukovi su, kao u Zadru i Ninu, u peti uži od visine tjemena. U vrhu zabata jest reljef s Božjom rukom, *Manus Dei*.⁴⁴

Poput tih primjera također se na pročelju katedrale u Rabu nalazio srodan portal, ali je u 16. stoljeću posve razoren. Ostali su tek skromni tragovi koji ipak neupitno svjedoče o plitkome protironu. Bočnim stupićima pripadale su još očuvane bazece s romaničkom profilacijom, a o trokutastome zabatu svjedoči njegov obris iznad lunete renesansnih vrata.⁴⁵

34.
Tragovi trokutastoga zabata i baze bočnih stupića romaničkoga portala s plitkim protironom na pročelju katedrale u Rabu (foto: P. Vežić)

Traces of the triangular architrave and the base of the side columns of the Romanesque portal with a shallow prothyron in the façade of the cathedral in Rab

35.
Naizmjenično složeni redovi klesanaca od ružičaste breče i bijeloga vapnenca na pročelju katedrale u Rabu (foto: P. Vežić)

Alternating rows of pink breccia and white limestone in the façade of the cathedral in Rab

36.
Naizmjenično složeni blokovi ružičaste breče u petama i tjemenu te bijeloga vapnenca među njima na udvojenim arkadama vanjske galerije na desnome obrazu katedrale u Zadru iz 12. stoljeća (foto: P. Vežić)

Alternating blocks of pink breccia at the bottom and the top, with white limestone between them, in the double arcades of the outer gallery in the right-hand mantle of the 12th century cathedral in Zadar

Portal na pročelju bazilike Sv. Krševana u Zadru i s njim navedena srodna rješenja u Ninu, Krku i Rabu, upućuju na mogućnost da su možda i bočna vrata na pročelju romaničke katedrale u Zadru u 12. stoljeću imala srodan oblik.⁴⁶

Kromatska svojstva kamena

Uredno složeni redovi krupnih klesanaca na pročelju katedrale u Rabu, naizmjenično poredanih u dosljedno provedene blokove od bijeloga kamena i blokove od ružičaste breče, upućuju na moguće slično rješenje u Zadru. Naime, redovi bijelih i ružičastih blokova na pročelju zadarske katedrale 13. stoljeća upućuju na mogućnost da su ti klesanci preuzeti s pročelja 12. stoljeća te s njega korišteni pri zidanju novoga u 13. stoljeću. No, tada su nedosljedno složeni u nepravilne redove, čak i na produženome dijelu bočnoga zida. Ipak, pokazuju nastojanje graditelja za isticanjem kromatskih vrijednosti kamena. To se uvjerljivije vidi na udvojenim lukovima vanj-

37.
Pročelje katedrale u Zadru – zabat
glavne lađe (foto: P. Vežić)

Façade of the cathedral in Zadar –
architrave of the main nave

38.
Naizmjenično složeni blokovi
ružičaste breče i sivoga mramora na
okviru rozete na pročelju katedrale
u Zadru – rozeta je presložena u
13. stoljeću (foto: P. Vežić)

Alternating blocks of pink breccia
and grey marble on the rosette
frame in the façade of the cathedral
in Zadar – the rosette was
reassembled in the 13th century

39.
Pročelje bazilike Sv. Krševana, 12.
stoljeće – zabat glavne lađe (foto:
P. Vežić)

Façade of the basilica of St
Chrysogonus, 12th century –
architrave of the main nave

ske galerije, na sloju bočnoga zida iz 12. stoljeća. Tamo su arkade građene tako da u njihovim petama i tjemenu stoje blokovi od ružičaste breče, a između njih oni od bijeloga vapnenca. Taj slijed pravilno je proveden uzduž dijela galerije iz 12. stoljeća, gdje tvori svojevrsni kromatski ornament, ali ne i na produženome dijelu galerije iz 13. stoljeća (!), gdje toga reda nema. Sličnu „igru” s bojom kamena možemo zamijetiti na slijepim galerijama na pročelju bazilike Sv. Krševana u Zadru, na lukovima stepenastoga nadvoja pod trokutastim zabatom portala na boku katedrale u Krku te na udvojenim lukovima slijepih galerija katedrale u Rabu, ili na slijepim arkadama zvonika potonje katedrale.

Vjerojatno je slična dosljednost u kromatskom slaganju kamena postojala i na katovima pročelja katedrale u Zadru iz 12. stoljeća. No, rekonpozicijom u 13. stoljeću to je zanemareno. Očuvana su tek skromna svjedočanstva na okviru rozete

40.
Krilati lav, znak evanđelista Marka – jedan od mramornih tetramorfa s rozete na pročelju katedrale, 12. stoljeće – reljef je ugrađen ispod vanjske galerije na desnome obrazu produženom u 13. stoljeću (foto: P. Vežić)

The winged lion, symbol of the Evangelist Mark – one of the marble tetramorphs from the rosette in the façade of the cathedral, 12th century – the relief was placed below the outer gallery in the right-hand mantle, extended in the 13th century

gdje se u pravilnome nizu izmjenjuju ružičasti blokovi breče i plavičasti blokovi mramora. K tomu, u izvornome obliku rozete uz okvir s vanjske strane stajali su likovi četiriju evanđelista, *tetramorfi*. Sačuvan je tek lik krilatoga lava, simbol sv. Marka, naknadno ugrađen pod krovni vijenac iznad vanjske galerije na produženome dijelu uličnoga obraza. Čini se da i znak križa napravljen od blokova breče, ugrađen u vrhu zabata na pročelju, možemo tumačiti kao rekonstruirani kromatski detalj s prvotne fasade. Naime, na istome mjestu pročelnoga zabata na crkvi Sv. Krševana također stoji sličan znak križa, izrađen jednako od breče.

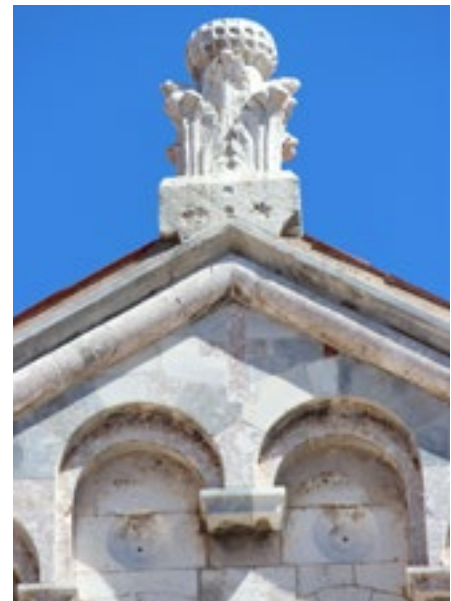
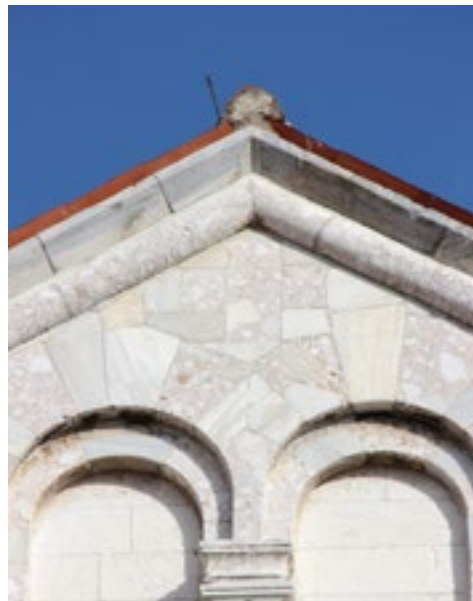
Uz sve navedeno, valja spomenuti ukrasne trake izrađene u *niello* tehnici. Riječ je o elegantnim biljnim motivima, bijelim ornamentima isklesanim u kamenu te „utopljenim” u tamnu podlogu. Tehnika je znatno rabljena u arhitektonskoj plastici bizantskih

41.
Vrh zabata na pročelju katedrale – pod vrhom je ugrađen znak križa napravljen od ružičaste breče (foto: P. Vežić)

Top of the architrave in the façade of the cathedral – under the top, there is a cross made in pink breccia

42.
Vrh zabata na pročelju bazilike Sv. Krševana, 12. stoljeće – pod vrhom je ugrađen znak križa napravljen od ružičaste breče (foto: P. Vežić)

Top of the architrave in the façade of the basilica of St Chrysogonus, 12th century – there is a cross made in pink breccia

43.

Skulptura s likom lava na sjevernome uglu pročelja katedrale, znak evanđelista Marka, 12. stoljeće (foto: P. Vežić)

Sculpture of a lion at the north corner of the façade of the cathedral, symbol of the Evangelist Mark, 12th century

44. Pročelje bazilike Sv. Krševana, 12. stoljeće (foto: P. Vežić)
Façade of the basilica of St Chrysogonus, 12th century

45.

Skulptura s likom vola na južnome uglu pročelja bazilike Sv. Krševana, znak evanđelista Luke, 12. stoljeće (foto: P. Vežić)

Sculpture of an ox at the south corner of the façade of the basilica of St Chrysogonus, symbol of the Evangelist Luke, 12th century

i romaničkih građevina. Primjeri na katedrali u Zadru restaurirani su oni iz 13. stoljeća. Stoje ugrađeni uz sjeverni bočni portal, pod likom Djevice Marije i arkanđela Gabrijela, te uz ugao pročelja i desnoga obraza. Zapazio ih je već Rudolf Eitelberger.⁴⁷

Skulptura i arhitektonika gornjih dijelova pročelja

Na uglovima pročelja Sv. Krševana dva su kipa s likom lava postavljena uz središnji zabat te jedan kip s likom vola na uglu južnoga zabata. Sličnu ikonografiju, čini se, imalo je i prvotno pročelje katedrale. Lik lava na sjevernome uglu jasno odaje romanički stil 12. stoljeća. (Srodan je s likovima lavova na konzolicama iz bazilike Sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu.) Lik vola na južnome uglu grublje je modeliran.

Raspored stupića i slijepih arkada na pročelju katedrale iz 13. stoljeća jasno kazuje da je ta građa rekonponirana s fasade 12. stoljeća. O tome ponajbolje svjedoče bočni zabati. Lijevi počinje lezenom i nastavlja s pet stupića koji rastu s rastom ko-

46.
Pročelje katedrale, 13. stoljeće
(foto: P. Vežić)

Façade of the cathedral, 13th century

sine zabata. Nose pet cjelovitih udvojenih lukova. Šesti nije cjelovit, već je presječen i naslonjen na bočnu lezenu središnjega zabata. Stupić na koji bi se trebala oslanjati arkada neobično je postavljen posred niše pod lukom. Slično je i na desnome zabatu. Tamo je najviša arkada cjelovita, ona do bočne lezene, ali je presječena najniža, ona na dnu kosine zabata. Upravo ti poremećaji u redosljedju elemenata zorno svjedoče o tome da preuzetu građu s prvotnoga pročelja zidari u 13. stoljeću nisu znali dosljedno slagati na novoj fasadi. To se vidi i po izboru stupića, kružnih i osmerostranih koji su poredani bez pravilnoga reda. I kapiteli na stupićima imaju različite oblike poredane bez jasnoga pravila. Tako su očuvana samo tri kockasta kapitela i veći broj onih s četiri mesnata lista.

Jakost boje na blokovima mramora i breče bijaše ojačana nanesenom emulzijom, koja je glačanjem pojačavala intenzitet boje i ujedno je čuvala od abrazije, odnosno održavala je glatkom površinu blokova na pročelju. Ostaci toga naliča (emulzije) sačuvani su na lukovima i korničima slijepih galerija po katovima fasade iz 13. stoljeća. Tamo svjedoče o metodi koja se zacijelo dugo primjenjivala prije i poslije vremena romanike.⁴⁸

Zaključak

Opisana arhitektonska struktura romaničke katedrale 12. stoljeća, njezina bazilikalna prostorna kompozicija, upućuje na logičnu mogućnost da je crkva imala i pročelje s karakterističnim bazilikalnim obrisom. Ono je stereometrijski izvana ocrtavalo strukturu prostora u građevini iznutra. Međutim, stoljeće nakon izgradnje ono je postalo spomenik izgubljen u produženome tijelu bazilike. O njegovoj anatomiji

47.
Udvojene arkade na slijepim galerijama pročelja katedrale, na arkadama se vide tragovi emulzije (foto: P. Vežić)

Double arcades in the blind galleries of the cathedral façade, with traces of emulsion

tek posredno govori sama arhitektonska kompozicija i niz pojedinih dijelova koji su nakon rušenja fasade dospjeli u rekonponirani oblik pročelja iz 13. stoljeća.

Pri dnu izvornoga zida sigurno su bila tri portala stepanasto „uvučena” u debljinu zida. Imala su kose stranice i obli ljevkasti nadvoj s kružnim i uvijenim stupićima. Čini se da su sva tri bila oblikovana po modelu vrata s protironom, srednji portal možda s dubokim, a dva bočna s plitkim protironom. Oba potonja u luneti su imala reljef s likom *Jaganjca Božjeg, Agnus Dei*, a jedan i kipove arkanđela Gabrijela i Blažene Djevice u temi *Navještenja*. Grupa kipova s likovima apostola svjedoči o možda još brojnijoj skupini svetaca okupljenih vjerojatno oko glavnoga portala. Na nadvratniku su bili reljefi s prikazima iz života sv. Anastazije. Na očuvanome dijelu nalazi se prizor upravo mučeništva svete spaljene na lomači.

Gornji dio pročelja vodoravni vijenci dijelili su u katove sa slijepim galerijama, arkadama udvojenih lukova na kolonadama tankih stupića. Posred fasade stajala je monumentalna rozeta, široki kružni prozor upisan u vanjski kvadrat opremljen s reljefima tetramorfa u kutevima između kvadrata i kruga u njemu. Na uglovima zabata pak bili su kipovi, simbolični likovi evanđelista. Sačuvan je lav, lik sv. Marka, i vol, lik sv. Luke. Cjelinu ikonografije pročelja uz vrsnost njegove arhitekture i skulpture, dopunjavala je i kromatska paleta kamena – bijeloga vapnenca, ružičaste breče, plavičastoga mramora – blokova slaganih po određenome redu koji bijaše sličan svojevrsnomu ornamentu.

Priču o anatomiji toga zida ne mogu zaključiti bez osvrta na zanatsku razinu, na kulturu zidanja, koja je s djelima romaničkih klesara 12. stoljeća u Zadru dosegla tehničku razinu i umijeće graditelja rimske antike. O tome ne svjedoče tek izvrsni

48.
Uzorak zidarskoga sloga na
desnome obrazu katedrale, 12.
stoljeće (foto: P. Vežić)

Pattern of masonry layout in the
right-hand mantle of the cathedral,
12th century

reljefi na portalima već i sam zidarski slog. Nažalost, ne možemo ga doživjeti u naravi jer je razoren, ali možemo pretpostaviti da je bio zidan onim umijećem kakvo je očuvano na desnome, uličnom obrazu bazilike iz 12. stoljeća. Tvore ga savršeno klesani blokovi posve pravilni, gotovo ravnalom povučeni bridovi koji se među susjednim klesancima sljubljuju u mjeri manjoj od pola milimetra. Površina kamena besprijekorno je ravna, obrađena finom martelinom, a rubove blokova prate dljetom precizno klesane uske trake, *anatiroze*, koje sasvim jednakom širinom i površinom obrubljuju klesance.⁴⁹ Možda upravo na tome slogu, u detaljima njegove savršene, gotovo geometrijski precizne klesarske izvedbe – usporedive s najboljim primjerima rimskih graditelja, takva načina klesanja i zidanja – možemo prepoznati svu veličinu kulture zadarskih romaničkih klesara, njihova zanata i talenta ugrađenoga u taj očito divan spomenik, nažalost nestao prije više od sedam stotina godina.

BILJEŠKE

- ¹ Nadbiskup Lampridije bijaše potomak drevne zadarske porodice de Gallelis. Biskupom je postao 1141. godine, a nadbiskupom 1154. godine. U povijesnim izvorima njegovo ime ne spominje se nakon 1178. godine. Vidi: CARLO FEDERICO BIANCHI, *Zara cristiana I*, Zara, 1877., 37–40; VESNA JAKIĆ-CESTARIĆ, *Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII stoljeća*, *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 21, Zadar, 1974., 331–332; IVO BABIĆ, *Zadarski knez Petronja i njegova kći Stana*, *Opuscula archaeologica*, sv. 23–24, Zagreb, 1999. – 2000., 320–321; ZVJEZDAN STRIKA, *Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Jadretinae*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* – 48, Zadar, 2006., 149–151; EDUARD PERIČIĆ, *Ustanovljavanje nadbiskupije i metropolije zadarske*, *Sedamnaest stoljeća Zadarske crkve I*, Zadar, 2009., 139–151; SERĐO DOKOZA, *Kronološki pregled povijesti Zadarske nadbiskupije od njena nastanka do početka 14. stoljeća*, *Sedamnaest stoljeća Zadarske crkve I*, Zadar, 2009., 156–165.
- ² Lovre Periander bio je nadbiskup u Zadru u vremenu od 1246. do 1287. Stariji autori navode ga kao Zadrana, ili pak kao Spličanina. Povijesni izvori ne potvrđuju ni jednu od tih dviju mogućnosti. Vidi: CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 1), 43–44; ZVJEZDAN STRIKA (bilj. 1), 159–162; SERĐO DOKOZA (bilj. 1), 198–200.
- ³ CARLO CECHELLI, Zara, *Catalogo delle cose d'arte e antichità*, Roma, 1932., 20.
- ⁴ IVO PETRICIOLI, Romanička skulptura zadarske katedrale, *Majstor Radovan i njegovo doba*, Trogir, 1994., 220–225.
- ⁵ PAVUŠA VEŽIĆ, Arhitektura romaničke katedrale u Zadru, *Majstor Radovan i njegovo doba*, Trogir, 1994., 235–236.
- ⁶ PAVUŠA VEŽIĆ, Prezbiterij katedrale u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 30, Split, 1990., 61–63; PAVUŠA VEŽIĆ, *Luogi di culto della catedralle di Zara*, *Hortus artium medievalium*, sv. 11, Zagreb-Motovun, 2005., 285; PAVUŠA VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks u Zadru – Episcopal complex in Zadar*, Zadar, 2013., 230.
- ⁷ MILENKO LONČAR, On the Description of the Churches of the st. Anastasia and st. Donat in Zadar in De administrando imperio by Constantine Porphyrogenitus, *Hortus artium medievalium*, sv. 5, Zagreb-Motovun, 1999; PAVUŠA VEŽIĆ, Po čemu je u 10. stoljeću katedrala u Zadru mogla sličiti halkoprateskoj bazilici u Carigradu?, *Diadora*, sv. 20, Zadar, 2001, 310.
- ⁸ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 6), 55, sl. 26-c.
- ⁹ EDO PIVČEVIĆ, Konrad von Grünemberg's Visit to Croatian Coastal Towns in 1486, *British-Croatian Review*, No 17., December 1980; EDO PIVČEVIĆ, Jedno svjedočanstvo o hrvatskim gradovima iz godine 1486., *Rad JAZU*, 426., Zagreb, 1988.; IVO PETRICIOLI, *Stari Zadar u slici i riječi*, Zadar, 1999., 7–8, 11 i 14; NIKŠA PETRIĆ, Iz hrvatske renesansne arheologije, *Starohrvatska prosvjeta*, sv. 25, Split, 1998., 146.
- ¹⁰ RUDOLF EITELBERGER von EDELBERG, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa, *Jarbuch der K.K. Central-Commission*, b. V., Wien, 1861., t. VI; RUDOLF EITELBERGER von EDELBERG, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa, *Jarbuch der K.K. Central-Commission*, b. V., Wien, 1884., t. IX. (= RUDOLF EITELBERGER von EDELBERG, *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije*, *Leykam international* – Zagreb, 2009., 207., Tabla IX.)
- ¹¹ NADA KLAIĆ – IVO PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku do 1409. (Prošlost Zadra II)*, Zadar, 1976., 164–165; EDUARD PERIČIĆ, *Ustanovljavanje nadbiskupije i metropolije zadarske*, *Sedamnaest stoljeća Zadarske crkve I*, Zadar, 2009., 131–151; SERĐO DOKOZA (bilj. 1), 156–167.
- ¹² NADA KLAIĆ – IVO PETRICIOLI (bilj. 11), 118.
- ¹³ NADA KLAIĆ – IVO PETRICIOLI (bilj. 11), 256–260; IVO PETRICIOLI, *Katedrala Sv. Stošije – Zadar*, Zadar, 1985., 12 i 43.
- ¹⁴ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 229–240; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 6).
- ¹⁵ ĆIRIL METOD IVEKOVIĆ, *Crkva i Samostan Sv. Krševana u Zadru*, Zagreb, 1931.; NADA KLAIĆ – IVO PETRICIOLI (bilj. 11), 54–256; IVO PETRICIOLI, *Umjetnička baština Samostana Sv. Krševana do 16. stoljeća*, u: *1000 godina Samostana Sv. Krševana u Zadru*, Zadar, 1990, 197–208.
- ¹⁶ IVO BABIĆ, *Zadarski knez Petronja i Njegova kći Stana*, *Opuscula Archaeologica*, sv. 23–24, Zagreb, 1999. – 2000., 318.
- ¹⁷ NADA KLAIĆ – IVO PETRICIOLI (bilj. 11), 164–165; ZVJEZDAN STRIKA (bilj. 1), 149–151.
- ¹⁸ ANTE STRGAČIĆ, *Papa Aleksandar III u Zadru*, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 1, Zagreb, 1954., 153–187.
- ¹⁹ SERĐO DOKOZA (bilj. 1), 177.
- ²⁰ Misao da je katedrala produžena radi provođenja crkvenih reformi tijekom 13. stoljeća iznio sam u izlaganju održanom u Motovunu 27. svibnja 2000. godine, na temu: *Katedrala u Zadru – preobrazba romaničke bazilike u gotičku crkvu*.
- ²¹ AUGUST FRANZEN, *Pregled povijesti Crkve, Kršćanska sadašnjost i Glas koncila*, Zagreb, 1970., 174.
- ²² HUBERT JEDIN, *Velika povijest crkve, Kršćanska sadašnjost*, sv. III/II, Zagreb, 1993., 163.
- ²³ *Razvijeni srednji vijek*, (ur.) Enrico Cravetto, Biblioteka Jutar-njeg lista: *Povijest – 7*, Rotolito Lombarda – Pioltello (MI) Italia, 2007, 71.
- ²⁴ CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 1), 90–91; ZVJEZDAN STRIKA (bilj. 1), 159–161.
- ²⁵ EMIL HILJE, *Šibenski klesar Petar pok. Mateja u Zadru*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 31, (Razdio povijesnih znanosti – 18), Zadar, 1993., 158.
- ²⁶ CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 1), 46–47; IVO PETRICIOLI (bilj. 13), 26; ZVJEZDAN STRIKA (bilj. 1), 163.
- ²⁷ IVO PETRICIOLI, *Fragmenti skulpture od VI. do VIII. stoljeća iz Zadra*, *Diadora*, 1, Zadar, 1960., 179–184.
- ²⁸ Radove su nadzirali austrijski arhitekt i konzervator Alois Hauser te zadarski kanonik C. F. Bianchi, ujedno dopisni član Središnjega konzervatorskog povjerenstva u Beču. (Vidi: CARLO FEDERICO BIANCHI, *Zara cristiana II*, Zara, 1880., 492 i 497;

- STANKO PIPLOVIĆ, Doprinos Aloisa Hausera istraživanju i zaštiti starog graditeljstva u Zadru, *Zadarska revija*, 6, Zadar, 1991., 37–42; JOSIP VRANDETIĆ, Carlo Federico Bianchi – zadarski kanonik i povjesničar (1809.-1891.), *Sedamnaest stoljeća Zadarske Crkve – II*, Zadar, 2009., 113.
- ²⁹ EUGEN FRANKOVIĆ, Prilog poznavanju odnosa romaničke prema antiknoj umjetnosti u Dalmaciji, *Peristil II*, Zagreb, 1957., 139–142.
- ³⁰ IVO PETRICIOLI (bilj. 4), 223.
- ³¹ PAVUŠA VEŽIĆ, Primjeri protorenesanse u Zadru, Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske – *Zbornik Danâ Cvita Fiskovića 2*, Zagreb, 2008., 441–444.
- ³² PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5) 236, sl. 7, T-IV i T-V; N. JAKŠIĆ – E. HILJE, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I, od IV. do XVI. stoljeća*, (ur.) Nikola Jakšić, (Emil Hilje, kataloška jedinica 049), Zadar, 2008., 161; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 6), sl. 45.
- ³³ CVITO FISKOVIĆ, U tragu za splitskom romanikom, *Bulletin*, br. 5062, Zagreb, 1980., 103–104; JOŠKO BELAMARIĆ, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split, 2001., 28; IGOR FISKOVIĆ, Javni spomenici posvećenja starih gradova na hrvatskoj obali, *Zbornik 6. Međunarodnog simpozija Filozofsko-teološkog instituta Družbe Isusove*, Zagreb, 2004., 91–98; PAVUŠA VEŽIĆ, Kolona na Forumu – Berlina na Kampi / The Column et the Forum – The Berlina on the Campus, *Dia-dora*, 31, Zadar, 2007., 109–128.
- ³⁴ GIUSEPPE BERSA, *Guida storico-artistica di Zara (Catalogo del R. Museo di S. Donato)*, Trieste, 1926., 63; NIKOLA JAKŠIĆ – EMIL HILJE (bilj. 32), 170; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 33), 117–120.
- ³⁵ IVO PETRICIOLI (bilj. 4), 223.
- ³⁶ NIKOLA JAKŠIĆ – EMIL HILJE (bilj. 32), 152–160, sl. 53–54.
- ³⁷ IVO PETRICIOLI, Dva priloga povijesti zadarske katedrale, *Peristil*, 22, Zagreb, 1979, 5–15; IVO PETRICIOLI (bilj. 13), 45; IVO PETRICIOLI (bilj. 4), 218. sl. 7; JOŠKO BELAMARIĆ, *Romaničko kiparstvo, Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, Zagreb, 1997., 59; JOŠKO BELAMARIĆ, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split, 2001., 28; NIKOLA JAKŠIĆ – EMIL HILJE (bilj. 32), 152–160 i 163–168.
- ³⁸ IVO PETRICIOLI (bilj. 13), 25–27; IVO PETRICIOLI (bilj. 4), 221–223; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 235.
- ³⁹ IVO PETRICIOLI (bilj. 13), 27; NIKOLA JAKŠIĆ – EMIL HILJE (bilj. 32), 152–160, sl. 53–54.
- ⁴⁰ IVO PETRICIOLI (bilj. 4), 225.
- ⁴¹ Vidi: Architettura u: *L'arte in Italia III – dal secolo XII al secolo XIII*, (ur.) Carlo Ludovico Ragghianti, Roma, 1969.
- ⁴² IVO PETRICIOLI (bilj. 15), 200.
- ⁴³ PAVUŠA VEŽIĆ, Sklop župne crkve Sv. Asela, bivše katedrale u Ninu, *Starohrvatska prosvjeta*, sv. 15, Split, 1986., 212; PAVUŠA VEŽIĆ, Episkopalni kompleks u Ninu, *Zbornik o Ninskoj biskupiji*, (u tisku).
- ⁴⁴ TAMARA ILIĆ OLUJIĆ, Le portail à tympan de l'église Saint-Pierre de Supetarska Draga sur l'île de Rab, *Hortus artium medievalium*, sv. 13/2, Zagreb – Motovun, 2007., 460, sl. 7 – MILJENKO JURKOVIĆ, *Romanička sakralna arhitektura na gornjojadranskim otocima*, rukopis doktorske disertacije, Zagreb, 1990., 95.
- ⁴⁵ MILJENKO DOMIJAN, *Rab – Grad umjetnosti*, Barbat – Zagreb, 2001., 99.
- ⁴⁶ Uz primjere opisanih portala s plitkim protironom iz vremena zrele romanike katkad se navodi i zabat nad portalom bazilike Sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu. Međutim, on je portal s trokutastim zabatom, ali bez oslona na bočne stupiće. Njih na tome portalu nema, te je on zapravo tip „visećega” protirona. Vidi: MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 44) 267; TAMARA ILIĆ OLUJIĆ (bilj. 44), 457–464. Stilski je zaista srodan navedenima iz zadarskoga kulturnog kruga 12. stoljeća, ali morfološki znatno različit od njih, proizašao iz jednostavnijih rješenja rane romaničke arhitekture 11. stoljeća u Dalmaciji, iz njezine tradicije konzolno istaknutih trokutastih zabata, poput onoga na crkvi Sv. Jure iznad Kaštel Staroga, ili na crkvi Sv. Mihovila nad Dolum i Sv. Nikole kod Selca, obje na Braču, ili Sv. Mikule u Splitu. (Vidi: TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica I*, Split – Zagreb, 2008., 312.). Stoga supetarski primjer na Rabu genetski zaista možemo povezivati i sa skupinom ranoromaničkih portala u Dalmaciji s „visećim” protironom, ali, dakako, pod utjecajima rane romaničke arhitekture u italjskim sredinama. (Vidi: Architettura u: *L'arte in Italia II – dal secolo V al secolo XI*, (ur.) Carlo Ludovico Ragghianti, Roma, 1968., te Architettura u: *L'arte in Italia III – dal secolo XII al secolo XIII*, (ur.) Carlo Ludovico Ragghianti, Roma, 1969.)
- ⁴⁷ RUDOLF EITELBERGER von EDELBERG (bilj. 10), 168, fig. 24; RUDOLF EITELBERGER von EDELBERG (bilj. 10), fig. 34. (= RUDOLF EITELBERGER von EDELBERG (bilj. 10), 93, sl. 34.)
- ⁴⁸ O korištenju maslinova ulja za čuvanje skulptura pisao je već PAUZANIJA. (Vidi: PAUZANIJA, *Vodič po Heladi, knjiga V*, 11, Književni krug, Split, 2008., 248.)
- ⁴⁹ Zamjetno umijeće građenja primjećujemo, naravno, na pročelju i uličnome obrazu bazilike Sv. Krševana iz 12. stoljeća, ili pak na produženome dijelu oplošja same katedrale iz 13. stoljeća, na začelju sakristije uz crkvu Sv. Dominika, također iz 13. stoljeća, te na starijemu sloju fasade na kući Cedulini u Zadru. Ipak, umjetnost klesanja i zidanja na svim tim primjerima nije na onako visokoj razini klesarskoga zanata kao što je to bilo na uličnome obrazu, a zacijelo i pročelju, romaničke katedrale 12. stoljeća u Zadru.